

РАДИВОЈ РАДИЋ

ВИЗАНТИЈСКИ ПЛАМЕН И ЊЕГОВИ ОДСЈАЈИ У СРПСКОЈ ИСТОРИЈИ

Разговор водила Најаца Половина

Пут ка „откривању” Византије, царства које је трајало више од хиљаду година и које је представљало једну од најзначајнијих цивилизација средњовековног света, води из класичних студија. У настојањима да се упознају и растумаче историја и култура античке Грчке, Византија се, једноставно, није могла „прескочити”. Вишеструко посредничка улога коју је Византијско царство одиграло сачувавши културно наслеђе антике одредила је византијску културу као мост између двеју епоха. За источноевропски, словенски свет, посебно је значајан рановизантијски период, не само због тога што се у то доба отварају хоризонти који су омогућили комуникацију између различитих култура, већ и због успостављања темеља на којима ће се култура православних народа градити кроз читав средњи век, па и касније.

Под изразом „византијски комонвелт”, који је у науци постао уобичајен захваљујући Димитрију Оболенском, подразумева се јединствена заједница средњовековних народа који су се, упркос разликама у друштвеном и политичком животу, духовно и културолошки развијали под непосредним утицајем цивилизације Византијског царства. У основи „византијског комонвелта” јесте заједничка културна традиција чија су главна упоришта били православна вера, признавање примата цариградске цркве, признавање првенства василевса Ромеја у породици владара и прихватање начела римско-византијског права, као и прихватање књижевних стандарда и уметничких техника византијских манастира и рукописних центара за општеважеће узоре. Тој заједници, поред Бугара, Руса,

Румуна, Грузина и Јермена, припадали су и Срби. Премда су, као најзападнији православни народ, Срби били изложени и утицајима Западне Европе, у културном и духовном смислу византијски утицаји били су пресудни. Ипак, упозорава професор Радивој Радић, Србе никако не треба сматрати „последњим Византинцима”, како се то данас често чини у неспретним и незналичким формулацијама занесених родољуба и историчара-аматера.

Иако су прихватили византијску културу као основу сопствених културних садржаја и својеврстан образац за подражавање, словенски народи се никада нису у потпуности идентификовали са византијском културном традицијом у смислу механичког опонашања њених особености, већ су, у тим усвојеним, заједничким оквирима развијали своје особености. За српску културу веза са византијском је значајна не само због успостављања активних веза са грчком и римском цивилизацијом, већ и са баштином јеврејске, коптске, сиријске и иранске културе. Преводи са грчког језика, који се на овим просторима јављају још од времена Тирила и Методија, али и касније, у позном средњем веку, увели су у српску књижевну традицију дела која су постала њен значајан, динамичан чинилац.

Јасно је, дакле, да се развоју византолошких студија код Срба и њиховом месту у српској науци не треба се посебно чудити. Српска средњовековна историја богата је примерима „судара и прилагођавања” на којима је почивао однос између српских земаља и Византијског царства. Неком врстом прекретнице у овим односима могла би се, можда, сматрати обнова византијске власти 1018. године на читавом Балканском полуострву, када су у састав Царства уведене области које су доцније, а поготово током XII века, постале предмет интересовања српске државе. У другој половини XII и почетком XIII века Србија је већ почела да преузима многа обележја византијског културног модела. Почетак трајног приближавања, а затим и трајно присуство Србије у традиционалним византијским областима, везује се за запоседање територија у Македонији у време владавине краља Милутина. Стога је XIV век, чини се, период који је посебно занимљив са становишта византијско-српских односа, период у којем налазимо неисцрпну ризницу сведочанстава о духовним струјањима између Византијског царства и његових провинција.

Управо ове теме представљају основно поље научноистраживачког рада проф. др Радивоја Радића, редовног професора на Филозофском факултету у Београду. Његове студије и огледи, сабрани у књизи *Из Цариграда у српске земље. Студије из византијске и српске историје* (Београд 2003) и *Византија и Србија. Пламен и одсјаји* (Београд 2010), нејнепосредније се баве овом

проблематиком, иако о византијско-српским односима посредно говоре и изузетно запажене публикације попут: *Сѣрах у ѿозној Визанѿији 1180–1453, I–II* (Београд 2000) и *Јован V Палеолог* (Београд 2008). Значајан и драгоцен прилог познавању српске средњовековне историје и историје Византијског царства представљају Радићеве књиге намењене широј читалачкој публици: *Визанѿија – ѿурѿур и ѿергаменѿ* (Београд 2006), *Цариград – ѿриче са Босфора* (Београд 2007), *Констанѿин Велики – надмоћ хришћансѿива* (Београд 2010), *Средњовековни ѿушоваћа* (у коауторству са Радославом Петковићем, Београд 2011), као и књига *Срби ѿре Адама и ѿосле њега* (Београд 2003; друго, допуњено издање – 2005; треће, допуњено издање – 2011), написана из потребе да се историјска наука одбрани од злоупотребе и аматеризма. Радивој Радић научно се усавршавао у Атини и Вашингтону (САД), у престижном Центру за византијске студије Дамбартон Оукс.

Особен научни приступ који у свом истраживачком раду негује професор Радивој Радић видљив је како у великим подухватима и озбиљним научним изазовима, тако и у радовима који се баве тзв. „малим темама”. Понекад се баш у тим „малим темама” крију важни подаци за познавање српске средњовековне историје. О томе, између осталих, сведочи рад професора Радића „Из Каракорума у Бар (Србија у делу анонимног европскиг географа XIII века)”, у којем се један кратки помен Србије у опису Европе узима као пример на који начин су о српској земљи размишљали одређени кругови у Западној Европи, тј. онај део Римске цркве који је био окренут мисионарском раду. Чак и у таквим, успутним поменима, назире се представа о Србији као о својеврсној граници између Истока и Запада, о области на коју се – иако је била део Источне цркве – ипак гледало као на „полуотворена врата за ширење Римске цркве на истоку”, како каже Радивој Радић.

Трагајући за новим сазнањима и новим одговорима о још увек недовољно истраженој историји средњег века, Радић се у својим научним радовима не ослања само на уобичајене историјске изворе (хронике, повеље, историје, писма, извештаје, хагиографске списе и сл.) већ, признаје и сам, проналази и крчи путеве којима историчари ређе корачају. Богату ризницу за изучавање византијске историје Радић тако проналази, рецимо, у загонеткама, а занимљиве прилоге познавању средњовековних прилика открива и у другим књижевним делима оног времена. Отуда је, управо због свестраности у изучавању средњовековне историје, научноистраживачки опус Радивоја Радића инспиративна, драгоценa и незаобилазна литература за свакога ко се (професионално или аматерски) бави било којим аспектом српске средњовековне културе.

Наташа Половина: *Велики део Вацеџ исџираживања посвећен је џозновизанџијској исџорији и везама између Визанџијског царсџива и јужнословенских земаља. Када Срби улазе у жижу инџтересовања визанџијских исџоричара и каква је „слика о Србима” у визанџијској исџориографџи?*

Радивој Радић: Визанџијски писци Србе почињу да помињу од 10. века, а о њима, сразмерено јачању и ширењу српске државе, све више пишу у наредним столећима. Врхунац је уследио у 14. веку када је Србија израсла у опасног такмаца већ оронулој Визанџији и, ако не пре, а оно свакако после битке код Велбужда (1330) најснажнија држава на Балканском полуострву, јача од Визанџијског царства и Бугарске. Визанџинци су према свим народима имали став охолог ниподаштавања, сматрајући их нижима од себе и називајући их варварима. Тако, на пример, Ана Комнина, учена кћи цара Алексија I Комнина (1081–1118), бележи да је царство Ромеја (Визанџинаца) по својој природи господарица народа, те отуда не треба да чуди што „робови” мрзе господарицу. Она такође наглашава да су Немци варварски народ, одвајкада потчињен Ромејској империји. Једноставно, био је то одраз визанџијске „империјалне свести”, али је занимљиво да писци 14. века на Србе гледају очима осиромашеног аристократе који са завишћу посматра свог суседа скоројевића како јача и богати се. Тај презрив став према Србима, па и другим народима, углавном се мења после Маричке битке, 1371. године, када се у Визанџији схвата да Срби могу бити савезници Царству пред наступајућим Османлијама. Код историчара 15. века, који пишу после пропасти Визанџије (1453) и који се обухватају синтагмом „историчари пада”, готово да нема ни трага од некадашње разметљивости.

Једно од најживописнијих сведочансџава о средњовековним Србима свакако је извешџај који је уљедни Ромеј и џредводник визанџијске делегације, Теодор Меџохий, џослао у Царџград. Како изгледа џорџреџ српског изасланика у Меџохийовом „Посланичком слову”?

Реч је о веома значајном и необичном извору за нашу историју који може донекле да послужи и за проучавање менталитета у средњем веку. Овај занимљив спис настао је у првој половини априла 1299. године, као извешџај Теодора Метохита, опуномоћеног преговарача цара Андроника II Палеолога (1282–1328), са последњег од пет путовања које је у току 1298/1299. предузео

са циљем да се браком времешног српског краља Милутина и млађане византијске принцезе Симониде оконча вишегодишњи рат и заустави даље српско продирање према југу. Српски изасланик, чије се име нажалост не помиње, показује особине које ми и данас са више или мање разлога приписујемо себи. Он је путовао заједно са византијском делегацијом из Цариграда у Србију по неподношљиво студеном времену. Радило се о једној од најхладнијих зима у византијској историји. Српски изасланик се одмах на почетку пута распитивао за „дневнице” мада је већ био снабдевен новцем за трошкове. Потом је у једном византијском селу дошао у сукоб са сељацима који су угостили изасланство јер је извољевао и, како изричито пише у Метохитовом извештају, тражио од „од птице млеко”. Онда се разболео из простог разлога што је по цичи зими ишао лагано обучен и гологлав и притом се правио важан и зазивао Византинце добро умотане у зимску одећу. Када је донекле прездравио, одмах је живнуо и почео да се хвали како је он ишао у дипломатске мисије и у хладније крајеве него што је то Византија, па је навео народе Угре, Бугаре и Татаре. Лик српског изасланика би засигурно могао да послужи у проучавању „етнопсихичког профила” Срба у средњем веку.

Међу најзанимљивијим епизодама у историји византијско-српских односа свакако је и брак српског краља Милутина и византијске принцезе Симониде Палеологине. (Инсцириран фреском младе српске краљице у манастиру Грачаница, Милан Ракић је написао чувену песму „Симонида”). Како је вести о овом браку одјекнула у српским, а како у византијским изворима? У коликој мери је склањање брака између овог српског краља и византијске принцезе утицало на историју српске средњовековне државе?

Брак Милутина и Симониде, 1299. године, означио је крај вишегодишњег међусобног ратовања и почетак новог раздобља у односима двеју држава. О овом браку и његовој предисторији подробно пишу византијски писци, пре свега Георгије Пахимер, Теодор Метохит и Нићифор Григора, а наишао је и на одјек у српском извору – знаменитом хагиографском корпусу *Животни краљева и архиепископа српских* који су саставили архиепископ Данило II и његови настављачи. За разлику од оца, краља Стефана Уроша I, који је био окренут Западу, Милутин је Србију усмерио према Византијском царству. Долазак Симониде на српски двор означио је и својеврсну „византинизацију” Србије. Притом, није се радило само о преузимању неких византијских обичаја на

двору него и о увођењу појединих византијских титула или чак установа, каква је, рецимо, била *ѿронија*. У сваком случају, реч је о таласу византијског утицаја највећем до оног до кога ће доћи за владе Милутиновог унука, краља и цара Стефана Душана, средином 14. столећа. С тим у вези ваља нагласити да је српска средњовековна држава била део тзв. „византијског комонвелта”, али никако не треба губити из вида ни једноставну чињеницу да су Срби као најзападнији православни народ претрпели одређени утицај и из латинског света Западне Европе. Ипак, византијски цивилизацкијски обрасци су били пресудни.

На симболичком ѿушовању „из Цариграда у српске земље” сусрели сѿе се и са личношћу Јована V Палеолога. Биографија овог византијског цара ѿoliko је занимљива да се чита као роман. На који начин је овај василевс ѿвезан са српском средњовековном историјом?

Реч је о једном од царева који су најдуже седели на византијском престолу, безмало педесет година (1341–1391), додуше са неким прекидима, али и цару чија владавина није била славна. Живео је и деловао у времену неповратног опадања Царства и није био кадар да нешто значајније промени. Он је био савезник Стефана Душана, а за нас је веома важно да је српском владару признао царску титулу. У хрисовуљи, свечаној царској повељи, издатој манастиру Хиландару у јулу 1351. године Стефана Душана је означио као „цара Србије”. Било је то признање са највишег места – од самог византијског цара – и изречено у најсвечанијем документу византијске царске канцеларије. Иначе, Јован V Палеолог је покушао да са Србима склопи и савез против Османлија, па је 1363. године на двор царице Јелене, удовице Стефана Душана и у монаштву назване Јелисавете, у Сер, послао васељенског патријарха Калиста. Византијски првосвештеник је, међутим, тамо напрасно преминуо, па до савеза није дошло.

Једна од несумњивих ѿошврда цивилизацијског ѿрожимања међу земљама ѿзв. „византијског комонвелта” јесѿе и деловање исихасѿичког ѿокреѿа. У српским средњовековним земљама исихазам је одиграо важну улогу, ѿре свега у сфери духовности, али овај ѿокреѿ није имао само духовни карактер. Шѿа је исихасѿички ѿокреѿ ѿредсѿављао за Византијско царсѿво, а шѿа за српске земље средњега века? Која је ѿо идеја, ѿсле свега, остѿала као сушѿина исихасѿичког учења и деловања? Може ли се уошѿѿе на ово ѿишњање одговориѿи у неколико реченица?

Наравно, реч је о сложеном феномену који није једноставно објаснити у неколико реченица. У Византијском царству био је то начин да се савлада огроман јаз који постоји између човека и Бога. Заоденути у рухо мистицизма, исихасти су веровали да су људима доступни неки облици божанских енергија, мада не и његова суштина. Попут великог таласа, исихазам је заплуснуо читав православни свет, пре свега, Бугаре, Србе, Румуне, Русе. Западно богословље није на прави начин разумело појаву исихазма, па је отуд према њему изрицало негативан став. Поједини научници чак сматрају да је исихазам одиграо негативну улогу у Византијском царству тако што је у пресудном тренутку, када је предстојао одлучујући обрачун са Османлијама, „умртвио” Византинце и угасио им оно што се назива „конструктивна мржња” из које се, опет, могао пробудити прави инстинкт самоодбране у грчевитој борби за опстанак. На другој страни, неки православни богослови сматрају да је током дугих и тешких столећа туркокрације управо дух исихазма одржао идентитет Грка, Срба и Бугара у оквиру огромног мултиетничког и мултиконфесионалног Османског царства. Исихастичко учење има трајну вредност у ставу да је дух важнији од материје.

Цариград је главни јунак једне Ваше књиџе. Ово је једини град који се простира на два континента – Европи и Азији, али то је тек једна од његових особености. Велики број савремених историчара сматра да после оснивања Рима није створен важнији град од Цариграда. Може ли издвојити неколико кључних догађаја у историји Константинопоља који су овај град учинили једним од најважнијих у историји?

Пребацивање престонице Царства на исток имало је своје дубоке корене и светску историју је окренуло у једном новом смеру. Показало се да је источни део Римског царства виталнији од западног и да је лакше поднео чувену кризу 3. века, највећу економску и свеопшту кризу коју познаје светска историја. Западно царство је пропало 476, а источни део (Византија) је поживео још хиљаду година. Константинопољ, односно Цариград у правом смислу тог израза био је глава тог дуговеког Царства. Кроз читав средњи век тај циновски мегалополис на Босфору наликовао је на огромни светионик који обасјава читав ондашњи свет. Био је истинска интелектуална светска престоница са којом се само донекле могу упоредити Багдад или Париз, али овај други само у позном средњем веку; био је град у којем су одржана три од седам васељенских сабора; био је град у којем је кројена „светска”

политика; био је град који је остављао незабораван утисак на све путнике који су га посетили, без обзира на земљу из које су долазили; заиста је био мостобран између Европе и Азије и „златни мост” који повезује Исток и Запад.

Наслов Ваџе књиџе Византија. Пурпур и пергамент указује на посебно место које је боја пурпура имала у Византијском царству. Какво симболичко значење је пурпур имао у византијској цивилизацији? Шта значи реч „пурпурогениј”, којом се наглашавало најплемићкије порекло синова и кћери византијских царева?

У Византијском царству пурпур, односно пурпурна боја (љубичасто црвена, односно загасито љубичастоцрвена нијанса црвене боје) имала је посебан значај – била је то царска боја! Само је цар могао да носи одећу пурпурне боје, да се потписује црвеним мастилом и да носи ципеле црвене боје. Још је Константин Велики средином прве половине 4. века у оквиру царске палате у Цариграду подигао посебно здање, тзв. „порфиру”, изграђено од тесаника црвеног мермера. У том здању су се порађале византијске царице и сва деца ту рођена имала су право на епитет „порфирогенит” (рођен у пурпуру). Наравно, број овако рођене деце био је велики, али се у сачуваним изворима само уз неке наводи поменути придев. Најпознатији је случај чувеног цара писца Константина VII (913–959) уз чије се име неизоставно ставља епитет „порфирогенит”. Објашњење је веома једноставно: Константин VII био је дете из ванбрачне везе цара Лава VI Мудрог (886–912) и Зоје Карбонопсине. Тек после Константиновог рођења његови родитељи су склопили брак који је цару био четврти по реду и стога врло споран. Отуда је уз име младог Константина, јединог наследника гласовите Македонске династије, редовно стајао епитет „порфирогенит” како би се некако уклонила тешка сенка његовог проблематичног доласка на свет.

Данас је људско општепознато да се најстарији универзитет у Европи налази у Болоњи. Установљен 1118. године, ово је и први универзитет основан на латинском Западу. Када почиње историја високог образовања у Цариграду и како је у Византији било организованом високо школство?

Византија је продужетак хеленског, односно хеленистичког духа кроз читав средњи век. Уз римско државно уређење и хришћанство, грчко античко наслеђе је један од најважнијих стубова на којима је почивала византијска цивилизација. Тако је Царство

у великој мери од антике наследило и систем образовања који је кроз хиљадугодишњу историју био далеко више светован него што је то било у латинском свету Западне Европе. Док није основан Константинопољ и у њему утемељена нека врста високе школе, најбоље училиште за медицину било је у Александрији, за правне науке у Бејруту, за реторику у Антиохији и Гази. Цариградски универзитет основао је цар Теодосије II 425. године. У бурној византијској историји ова установа имала је успоне и падове, а било је и времена када је није ни било. Међутим, увек је постојао континуитет највишег образовања, али у различитим организационим облицима. Познато је да су у 11. веку, на обновљеном цариградском универзитету филозофске студије биле уређене по систему тривијума и квадријума. Нижи ступањ (тривијум) сачињавали су граматика, реторика и дијалектика, док су у виши ступањ (квадријум) улазиле геометрија, аритметика, музика и астрономија, при чему је филозофија схватана као синтеза свих наука. Када се у грубим цртама погледа светска историја после Исуса Христа, сматра се да је први миленијум припао Византији, а други миленијум латинском свету Западне Европе (САД су нека врста изданка ове цивилизације на америчком континенту). Тек смо закорачили у трећи миленијум и није могуће гледати сувише далеко у будућност, али, упркос томе, неки стручњаци, који су импресионирани „економским чудом” у Кини, сматрају да ће трећи миленијум припасти управо Кинезима. Да ли ће тако бити – тешко је рећи!

Пад Цариграда 1453. године сматра се једним од значајних догађаја у историји. Својевремено се управо овим догађајем означавао крај Средњег века. Постоје ли неки српски извори који говоре о ојсади Цариграда? Како се десило Ђурађ Бранковић, с обзиром на то да је био турски вазал, појавио у околностима освајања Цариграда?

Уз Колумбово откриће Америке (12. октобар 1492), пад Цариграда у руке Османлија (29. мај 1453) сматра се некаквим крајем средњег века. Наравно, одмах треба нагласити да су све периодизације светске историје и историје, уопште, заправо условне, али и као такве неопходне су у историјској науци. Османлијско запоседање Цариграда наишло је на снажан одјек у старим српским летописима и записима. Осим тачног датума када је „Мехмед примио Цариград” наводи се и да је „било изливање грчке крви”, као и то да је „по целој земљи био велики плач и ридане”. О турском освајању византијске престонице подробно пише и Константин Михаиловић, српски јаничар из Островице, у

своме спису који је познат под називом „Јаничарове успомене”. Као вазал османског султана, деспот Ђурађ Бранковић је Мехмеду II послао српски одред од хиљаду и пет стотина коњаника, као и српске рударе из Новог Брда који су били задужени за копање ровова и минирање цариградских зидина. Изгледа да Срби нису били од неке велике помоћи Османлијама јер Константин Михаиловић, учесник и сведок овог догађаја, изричито каже да Цариград „по нашој помоћи никада не би био освојен”. Иначе, деспот Ђурађ Бранковић је нарочито тешко примио вест о паду византијске престонице: он се затворио у своје одаје и, горко оплакујући неверничко заузимање хришћанског Цариграда, три дана никог није примао. Био је добро свестан да такав удес неће мимоићи ни његову државу. И, показало се, није се преварио.

Какви су били политички односи Србије и Венеције у средњем веку? Има ли у млетачким изворима значајних података о српској историји?

Просто је фасцинантно како је та, по броју становника и површини своје територије, малена држава вековима била велика сила у пространом басену Средоземља. У Венецији су прагматичност, пословност и смисао за реално били уздигнути на ниво највишег државног принципа. Односи Србије и Млетачке републике у средњем веку, како они политички, тако и економски, били су веома интензивни. Подсетимо се само чињенице да је Ана Дандоло, унука чувеног млетачког дужда Енрика Дандола, била уда-та за Стефана Немањића или да је Стефан Душан средином 14. века од Млетака тражио флоту како би се устремио на Цариград. У Државном архиву у Венецији налази се обиље података о српској историји који још увек нису довољно искоришћени. Својевремено је проф. Иван Ђурић, који је припремајући докторску дисертацију о византијском цару Јовану VIII Палеологу кратко време тамо радио и стекао увид у његово богатство, имао обичај да каже како је венецијански архив за српску средњовековну историју „поље неорано”. Наши истраживачи, сем ретких и изузетака, нису били у прилици да тамо дуже бораве и озбиљније раде из разлога који се често могу означити као технички. Како било, тамошња ризница историјских података чека нова поколења српских медијевиста.

Колико је за историчара средњег века важно познавање средњовековне књижевности и уметности уопште? Да ли књижевно дело може бити историјски извор?

Да би боље разумели епоху којом се баве проучаваоци средњег века морају добро да познају оновремену књижевност и уметност, али и богословље, што није ни једноставно ни лако. Наравно, књижевна дела су драгоцен историјски извор, поготово када се има у виду чињеница да су у средњем веку и историографска дела, историје и хронике, сврставана у књижевност. Ипак, литерарна дела у ужем смислу, оно што данас обухватамо синтагмом „лепа књижевност”, могу бити важна и за проучавање неких тананих питања оновремене људске осећајности и, уопште, човекових духовних стања и поимања себе и света који га окружује. Штавише, она понекад доносе – каткад непосредно, а понекад само у наговештајима – алузије на неке догађаје који нису оставили трага у тзв. наративним изворима, па на тај начин заслужено задобијају ореол историјских извора првог реда.

У предговору књизи Страх у позној Византији исказали сīе захвалносī и пошћивовање према покојном академику Божидару Ферјанчићу којеџ смайраїе, како сīе сами поменули, учийељем и духовним родийељем. Нека ово буде прилика да се присеїимо још неких великана наще визанїологије. Која то имена обавезно морају биїи поменуїа?

Обично се наша византологија и њен развој, не без разлога, повезују са именом Георгија Острогорског који је био један од највећих византолога 20. века. Међутим, српска византологија постоји и пре њега, а најпре треба поменути Драгутина Анастасијевића. Он је био први професор на Катедри за византологију која је утемељена далеке 1906. године као трећа те врсте у свету, одмах после Минхена и париске Сорбоне, што је податак на који морамо бити поносни. У даљем развоју византологије свакако треба поменути имена Божидара Прокића и Филарета Гранића, а затим истраживаче који су деловали у другој половини 20. века – Фрањо Баришић, Јадран Ферлуга, Божидар Ферјанчић, Иван Ђурић – којих више нема међу нама. Данас су доајени српске византологије Љубомир Максимовић и Мирјана Живојиновић.

У чему се огледа мисија истїоричара у данашњем времену? Пред којим задацима сїоји срїска медиевисїика? Посїоје ли неке иїеме које су још увек недовољно исїражене и којима би се у будућносїи иїребало посвейїиїи?

Мисија историчара је да осим проучавања прошлости послушају садашњост и покушавају да промисле будућност. Али, не

због оне флоскуле да се „историја понавља” јер се, како је неко домишљато приметио, она понавља само у главама историчара. Историја може бити „учитељица живота”, али само под извесним условима. Што се српске медијевистике тиче, она помало заостаје за европском, али тај заостатак није велики и ужурбаним кораком ми хватамо прикључак за срединама у којима је ова дисциплина најразвијенија. Тема, наравно, увек има и увек ће их бити. Сматрам да тренутно превладавају „мале” теме, оне окренуте свакодневном животу појединца, припадника тзв. „ћутеће већине”, али мислим да су сазрели услови и да се и нека „велика” питања изнова покрену и, евентуално, реинтерпретирају. Јер, никако не треба да заборавимо, прошлост се није променила, променио се и мењаће се само наш поглед на њу. Осим тога, требало би да старим и добро познатим изворима увек постављамо и нова питања, наша питања, а да тражимо одговоре које би нам могли дати средњовековни људи. Није то увек лак задатак, али свакако доприноси не само занимљивости, него и динамичности историје као научне дисциплине.